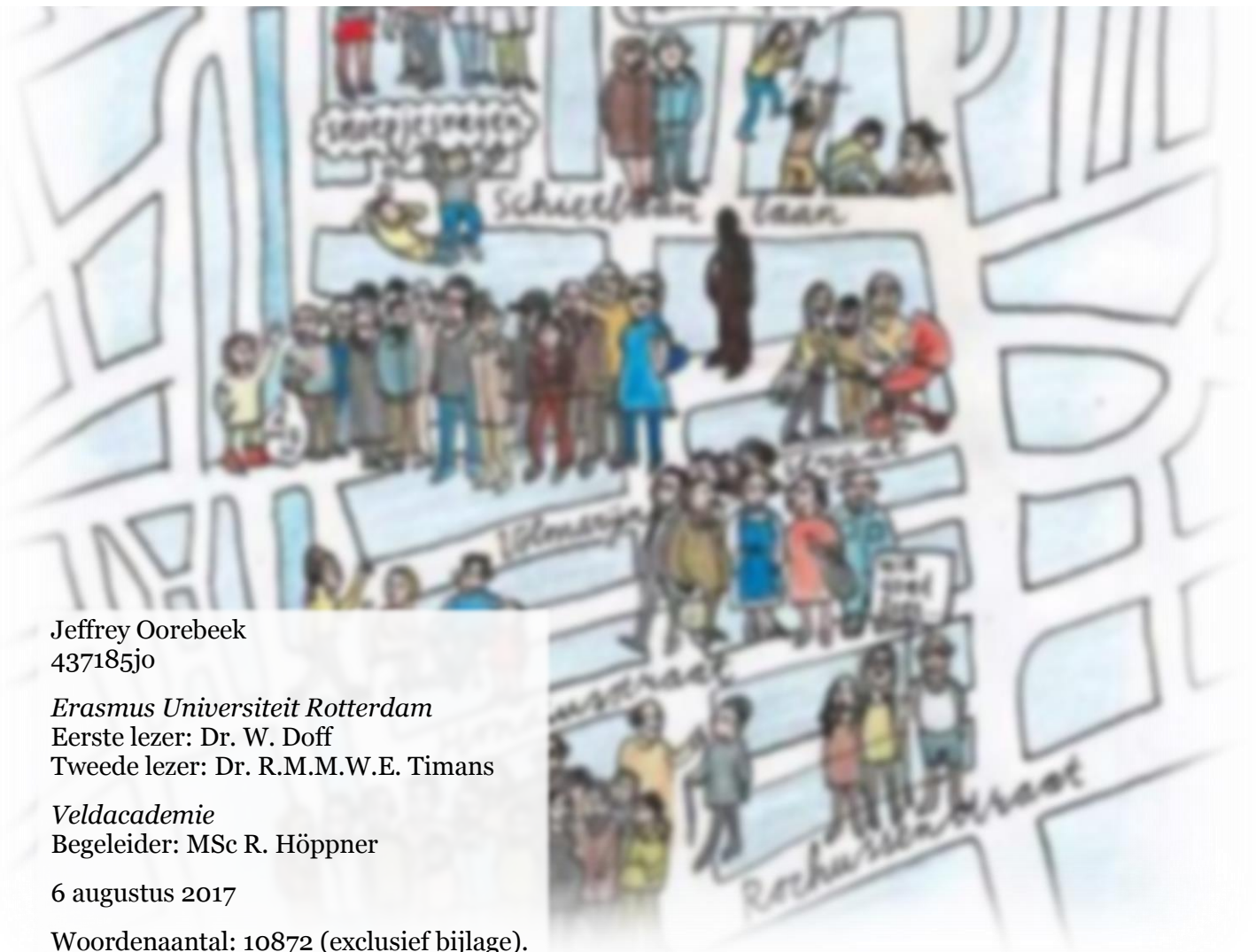

Experimenteren met lokale democratie en co-creatie

Het participatieproces van de burgerbegroting in de wijk Middelland, Rotterdam

Jeffrey Oorebeek
437185jo

Erasmus Universiteit Rotterdam
Eerste lezer: Dr. W. Doff
Tweede lezer: Dr. R.M.M.W.E. Timans

Veldacademie
Begeleider: MSc R. Höppner

6 augustus 2017

Woordenaantal: 10872 (exclusief bijlage).

Samenvatting

Dit onderzoek baseert zich op de theorieën over deliberatieve democratie, leef- en systeemwereld en de transformatie van macht van filosoof en socioloog Jürgen Habermas. Aangevuld met auteurs die hebben voortgebouwd op zijn theorieën, is bestudeerd hoe het formele proces van het burgerbegrotingsexperiment 'Mooi, Mooier Middelland' kan bijdragen tot de inclusiviteit van de gehele wijk Middelland in Rotterdam. Hieruit is gebleken dat de visie op participatie verschilt tussen de leef- en systeemwereld. Dit oefent druk uit op de procescondities van vrijheid en gelijkheid in het formele proces. Daarnaast blijkt de aanwezigheid van een competente gespreksleider in het formele proces een positieve werking te hebben op de procescriteria. Tot slot wordt het behalen van de inclusiviteit voor de gehele wijk Middelland gestagneerd door een gebrek aan vertalingsvaardigheden van de sociale macht naar een communicatieve macht. Dit betekent dat wijkbewoners worden geraadpleegd, maar deze informatie nauwelijks wordt vertaald naar concrete standpunten of visies richting de besluitvorming.

Keywords: Participatiesamenleving, Burgerbegroting, Deliberatieve democratie, Co-creatie, Inclusiviteit.

1. Inleiding

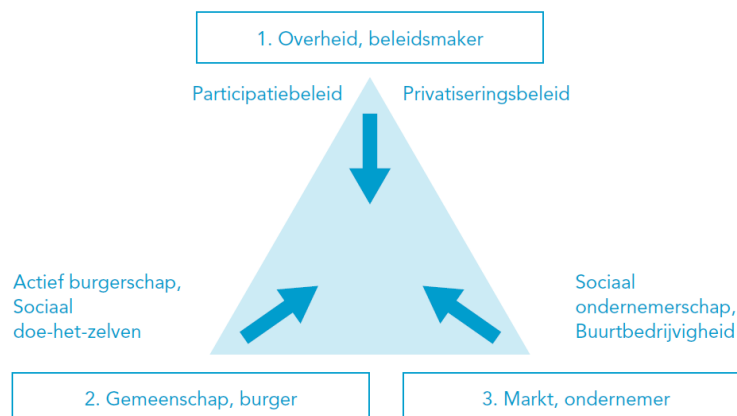
Volgens beleidsmakers en onze koning begeeft Nederland zich momenteel in een transitie van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving. Dit houdt in dat vroeger, in een verzorgingsstaat, de burgers konden vertrouwen op de steun van de overheid. Nu, in de transitie naar een participatiesamenleving, moeten ze zelfredzamer zijn en krijgen ze meer regie over vraagstukken die de overheid eerder invulde. Sinds ongeveer 1990 heeft de Nederlandse overheid zich ingezet voor de ontwikkeling van een meer publieke-waardengedreven manier van besturen en managen (De Graaf, 2017). Daarbij is eerst geprivatiseerd wat mogelijk was en is de formulering van een beleid en het nemen van beslissingen steeds interactiever geworden (De Graaf, 2007; Mulder, 2009). Het idee van 'participatie' is niet meer weg te denken uit de beleidsvorming van publieke organisaties en lokale overheden.

Volgens Duyvendak en Tonkens (2017) is de transitie van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving een ontwikkeling die geleid wordt door een noodzakelijkheidsdiscours. Op nationaal en lokaal niveau worden politieke keuzes niet gemaakt op basis van democratische belangenbehartiging, maar op basis van 'onvermijdelijk' en 'noodzakelijk'. De verantwoording voor de opkomende participatiesamenleving en de bijhorende beleidskeuzes worden als volgt beargumenteerd: 'De huidige verzorgingsstaat heeft zijn houdbaarheidsdatum bereikt en is niet meer van deze tijd' (Duyvendak & Tokens, 2017). De argumentatie van een falende democratie vult de noodzaak naar een participatiesamenleving verder aan. Talrijke auteurs schrijven dat de huidige Nederlandse

representatieve democratie niet meer werkt (Verhouven, 2004; Engelen & Sie Dhian, 2004; Luyendijk, 2017). Het vertrouwen van de burger in de democratie is afgenomen en de opkomst van populistische politieke partijen zijn kenmerkend voor de neergang van de huidige democratie (Van Reybrouck, 2016).

Parallel met het noodzakelijkheidsdiscours is er ook een wenselijkheidsdiscours richting de participatiesamenleving (Duyvendak & Tokens, 2017). Daarin vertelt de overheid een unificerend verhaal waarin ‘de burger’ een participatiesamenleving wenst boven de ouderwetse verzorgingsstaat (Duyvendak & Tokens, 2017). Zo willen de burgers meer invloed en zeggenschap over de vormgeving van hun maatschappij (Van Reybrouck, 2016; Luyendijk, 2017). Dit gaat van het vormgeven van zorg, wonen, veiligheid en sociale voorzieningen tot aan de herinrichting van hun eigen wijk. De participatiesamenleving geeft de overheid de vrijheid om haar taken te decentraliseren. Dit zou gepaard gaan met een vergrote democratische inspraak van de burger.

Het effect hiervan is dat de overheid en publieke instellingen niet meer de enige bron zijn van nieuwe initiatieven en veranderingen die publieke waarde creëren en maatschappelijke problemen trachten op te lossen (Hilhorst & Van der Lans, 2013). De veranderingen komen vandaag de dag steeds vaker ‘bottom-up’. Sociale ondernemers en burgerparticipatie leiden ertoe dat de verhoudingen en rollen van het publieke domein verschuiven. Het werk van Mark Moore (1995, 2013) toont aan dat de afgelopen jaren drie verschuivingen in het publieke domein hebben plaatsgevonden (figuur 1).

Figuur 1. Schuivende verhoudingen tussen overheid, markt en gemeenschap (De Graaf, 2017).

Ten gevolge van een opkomende participatiesamenleving en de verschuivende verhoudingen tussen overheid, markt en gemeenschap, wordt geëxperimenteerd met democratische processen. In Rotterdam gebeurt dit onder andere met het ‘Mooi, Mooier Middelland’-

experiment, waarin de overheid, de markt en de gemeenschap in co-creatie¹ samenwerken. Het experiment beoogt dat de partijen samenwerken om tot oplossingen, initiatieven en plannen te komen die door alle partijen gedragen worden en daardoor beter aansluiten op de wensen van de wijk Middelland (Desmet & Mertens, 2016).

Het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment breekt met de huidige representatieve democratie, omdat de participanten niet verkozen zijn en wel een directe invloed uitoefenen op het publieke domein. Deze directe vorm van democratie breekt ook met de huidige referenda, omdat de burgers van de wijk Middelland door middel van deliberatie beslissingen nemen. De deliberatieve democratie beschreven door Jürgen Habermas biedt wel de mogelijkheden van een directe vorm van democratie gebaseerd op spreekrecht. Zijn theorieën over deliberatieve democratie stellen dat spreekrecht hebben kan leiden tot representatieve beslissingen. Daaruit kunnen beleidsmaatregelen voortkomen die realistisch en uitvoerbaar zijn en op een groot draagvlak kunnen rekenen van de burgers (Cohen, 1997; Fishkin & Luskin, 2005; Young, 2002).

De burgerbegroting is een specifiek proces binnen een deliberatieve democratie. De voorstanders van een deliberatieve democratie stellen dat dit model van besluitvorming de inclusiviteit vergroot binnen een representatieve democratie (Young, 2002). De burgerbegroting is ontstaan rond de jaren '80 in Brazilië; de eerste burgerbegroting werd uitgevoerd in de stad Porto Alegre in 1989. Dit bleek een succes te zijn: meerdere onderzoeken bevestigen de positieve effecten die de burgerbegroting heeft op de democratie in Porto Alegre (de Sousa Santos, 1998; Novy & Leubolt, 2005; Sintomer & Herzberg, 2008).

Het succes van Porto Alegre inspireerde steden in Europa, maar daar bleek de burgerbegroting nauwelijks of geen positieve effecten voort te brengen (Sintomer & Herzberg, 2008). De verklaring hiervoor zijn verschillen in de context waarin de burgerbegroting plaatsvond. Een tekortkoming van de studies naar burgerbegroting is dat de focus grotendeels lag op de effecten van de burgerbegroting. Het verloop van het proces heeft nauwelijks wetenschappelijke aandacht, ondanks dat dit van belang kan zijn.

Het maatschappelijke belang van dit onderzoek is zichtbaar in de politieke actualiteit; de politiek stemt er namelijk mee in om te experimenteren met deliberatieve vormen van democratie in Rotterdam. Het experiment ‘Mooi, Mooier Middelland’ is gestart in 2016 en houdt in dat bewoners medebeheer krijgen over het wijkbudget van Middelland (Gemeente Rotterdam, 2016). Het onderzoek kan een bijdrage leveren aan het experiment door nieuwe inzichten te bieden in het procesmatige verloop van deliberatie onder de participanten. Verder is dit onderzoek interessant omwille van de argumentatie van Van der Lans, die stelt “dat de sferen van leef- en systeemwereld uit elkaar drijven, geen betekenisvolle overlap meer vertonen

---

¹ Co-creatie is de term die door ‘Mooi, Mooier Middelland’ wordt toegepast om aan te geven dat overheid, markt en gemeenschap op gelijkwaardig niveau samenwerken.

en elkaar dwarszitten” (Van der Lans, 2011:56). Doordat overheid, markt en gemeenschap in een co-creatie gaan samenwerken, wordt verwacht dat de leef- en systeemwereld dichter bij elkaar komen (Van der Lans, 2011).

Het doel van dit onderzoek is om de bijdrage van de werkgroepen aan democratische inclusiviteit inzichtelijk te maken aan de hand van een analyse van het proces van de burgerbegroting. Daarom beantwoordt dit onderzoek de volgende probleemstelling: *“Hoe werkt het proces van de werkgroepen in het burgerbegrotingsexperiment ‘Mooi, Mooier Middelland’ in de praktijk en hoe draagt het proces bij aan de inclusiviteit volgens de definitie van de deliberatieve democratie?”*

3. Theoretisch kader: Deliberatieve democratie en burgerbegroting

Dit theoretisch raamwerk beschrijft kort de deliberatieve democratie (3.1) en daaropvolgend de burgerbegroting (3.2). Daarna benadert dit hoofdstuk de theoretische inclusiviteit volgens de deliberatieve democratie (3.3). Om het participatieproces (3.4) van de burgerbegroting concreet en meetbaar te maken, beschrijft dit theoretisch kader ook de criteria van dit proces (3.4.1) volgens de theorie van Fishkin en Luskin (2005). Tot slot benadert dit hoofdstuk de kwaliteit van het participatieproces (3.4.2) volgens de condities van Cohen (1997).

3.1 Deliberatieve democratie

In de moderne democratische theorieën zijn er twee kampen te onderscheiden. Enerzijds is er een democratisch model gebaseerd op stemrecht, zoals in onze huidige representatieve democratie in Nederland. Via stemrecht kiezen de burgers om de vier jaar hun landelijke of regionale vertegenwoordigers. Dit aggregatieve systeem hanteert een meerderheidsmodel: de meeste stemmen gelden (Hendriks, 2006). Anderzijds is er een democratisch model gebaseerd op deliberatie. Het deliberatieve model is in 1927 ontworpen door John Dewey en in de jaren tachtig verder uitgewerkt door Joseph M. Bessette (Eriksen & Weigård, 2003).

Jürgen Habermas (1996) heeft dit democratische model ontwikkeld tot een aanvullend alternatief op de representatieve democratie, waarin de vrijheid van het individu als hoogste goed wordt beschouwd. Het deliberatieve model van Habermas verwerpt het uitgangspunt van gegeven voorkeuren van burgers die slechts opgeteld hoeven te worden. Een meerderheidsmodel schiet volgens deliberatieve democraten tekort in een maatschappij als die van Nederland: die is pluralistisch wat betreft waarden en divers op vlak van belangen (Akkerman, 2004). Een deliberatieve democratie streeft naar een representatieve consensus. Die representativiteit wordt niet bereikt door een massale participatie van het volk om aan de belofte van inclusiviteit te voldoen, maar door een kwalitatieve participatie. De kwaliteit wordt bepaald door argumenten uit te wisselen die ook de standpunten van gemarginaliseerde, geïsoleerde of genegeerde groepen meenemen. Deze deliberatie gebeurt met wederzijds respect, met gelijkheid en met redelijke en moreel gerechtvaardigde argumenten waarmee tot

een consensus wordt gekomen (Akkerman, 2004).

Een deliberatieve democratie is gebaseerd op een integratief besluitvormingsproces. In dit proces (Hendriks, 2006) ligt de nadruk op deliberatie en niet op een meerderheidsbepaling. Het proces heeft als intentie om volledigheid in argumenten, mogelijkheden en kennis te garanderen. Beslissingen worden genomen en oplossingen voor problemen worden geformuleerd door te beargumenteren, te overwegen en door standpunten bij te stellen (Eriksen & Weigård, 2003). Elk ingebracht argument heeft in principe de potentie om andermans mening te transformeren. Zo levert de deliberatie een bijdrage aan een uiteindelijke, beredeneerde overeenstemming. Door een reflectie op de eigen positie ontstaat een andere mentaliteit ten opzichte van de inbreng van minderheden (Verhoeven, 2004).

3.2 Burgerbegroting

De burgerbegroting beschrijft een specifiek proces binnen de deliberatieve democratie. De burgerbegroting is een vorm van directe democratie waarbij de burgers zelf of samen met andere partijen beslissen hoe de gemeentelijke of overheidsbudgetten worden besteed. In dit proces krijgen de burgers de mogelijkheid om te leren over overheidsactiviteiten. Dit doen ze door te delibereren en te debatteren over het bestedingsdoel van de toegewezen publieke middelen (Wampler, 2007). Het proces kan helpen om de educatie, de betrokkenheid en de empowerment van burgers te bevorderen. Tevens kan het een hulpmiddel zijn om de transparantie en de verantwoording van publieke middelen te verbeteren. Daarnaast kan het proces bijdragen tot de vermindering van inefficiëntie, corruptie, beschermheerschap en cliëntelisme binnen de overheid (Wampler, 2007). De burgerbegroting belooft, net zoals de deliberatieve democratie, de inclusiviteit te vergroten door gemarginaliseerde groepen spreekrecht te verlenen (Wampler, 2007).

Het gehele proces van de burgerbegroting, samen met alle factoren die daarop invloed kunnen uitoefenen, zorgt voor een complex onderzoeksobject. Het artikel van Cabannes (2004) benadrukt dit. Daaruit blijkt dat verschillende dimensies een invloed kunnen hebben op het eindresultaat. Dit onderzoek focust alleen op het participatieproces, waardoor het niet mogelijk is om uitspraken te doen over het eindresultaat of over het al dan niet slagen van het experiment in Middelland. Dit onderzoek wil inzicht vergaren in het verloop van het participatieproces en de kwaliteit van deliberatie tijdens dit proces.

Omdat de gemeente Rotterdam het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment faciliteert, kan de gemeente haar positie gebruiken om invloed uit te oefenen op het proces en het eindresultaat. Cabannes (2004) noemt dit de territoriale dimensie, waarin gevraagd wordt in hoeverre de lokale overheid haar taken gaat decentraliseren. Duyvendak en Tonkens (2017) stellen dat de decentralisaties die plaatsvinden in Nederland lijden onder een democratisch tekort. De participatiesamenleving belooft de burger meer ruimte om het werk in eigen inzicht uit te voeren. De burger krijgt dan echter meer verantwoordelijkheid en ervaart daarbovenop

weinig zeggenschap over hoe hij/zij die brede verantwoordelijkheid kan en wil dragen (Duyvendak & Tonkens, 2017). De belemmerde factor is dat de overheid participatie interpreteert als meedoen, maar niet als meedenken en meepraten. Dit beperkt de inspraak en de participatie van de burger tot een doe-democratie (Duyvendak & Tonkens, 2017).

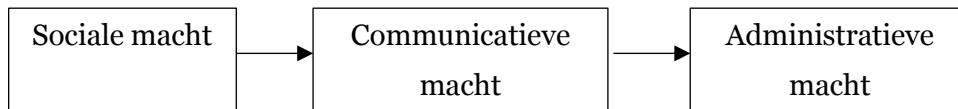
3.3 Inclusiviteit in de deliberatieve democratie

De deliberatieve democratie benadert de representativiteit anders dan de huidige representatieve democratie. In de deliberatieve democratie moeten de standpunten en meningen representatief zijn voor de wijk. Dit terwijl in een representatieve democratie een diversiteit in participanten aanwezig moet zijn om de representativiteit te waarborgen. Deze paragraaf gaat in op hoe een deliberatief democratisch model inclusiviteit moet interpreteren. De deliberatieve democratie benadrukt de noodzaak van een vrije circulatie van ideeën en argumenten in de samenleving (Geenens, 2008). Daardoor loopt de waarborging van inclusiviteit via twee sporen.

Het eerste spoor is de informele sfeer, waarin ideeën, meningen en argumenten in de publieke sfeer voortdurend vrij circuleren. Deze circulatie vindt plaats in de dagelijkse communicatie tussen de wijkbewoners of gebeurt via sociale media tot en met het nationale televisiedebat (Kim & Kim, 2008). De informele sfeer (Eriksen & Weigård, 2003) ontdekt de problemen in de wijk en kan druk uitoefenen op de overheidsinstanties. Daarbij controleert de informele sfeer de besluitvormers en monitort ze ingevoerde wetten of oplossingen (Eriksen & Weigård, 2003). In de informele sfeer worden normen gevormd over wat goed of slecht, rechtmatig of onrechtmatig en gelijkheid of ongelijkheid is. Daarbij heeft ze een belangrijke integratieve rol in de samenleving, wat zich echter niet vertaalt in concrete politieke besluiten (Eriksen & Weigård, 2003). De informele sfeer vormt sociale macht (Eriksen & Weigård, 2003) en is de eerste stap in de transformatie van politieke macht zoals weergegeven in figuur 2.

Naast de informele sfeer bestaat een formele sfeer waarin participanten door middel van deliberatie beslissingen nemen. Dit is het tweede spoor. Aangezien deze sfeer beslissingen kan nemen en tot uitvoering kan overgaan, heeft ze een administratieve macht (Eriksen & Weigård, 2003). De formele sfeer wordt niet noodzakelijk vertegenwoordigd door een representatieve afspiegeling van de participantensamenstelling, maar wordt gewaarborgd door een representatieve afspiegeling van de standpunten, de meningen en de argumenten van de informele sfeer (Geenens, 2008). De doorstroming van deze standpunten, meningen en argumenten van de informele naar de formele sfeer hangt af van de communicatieve macht. De communicatieve macht bepaalt welke overwegingen en eisen de publieke aandacht verdienen (Eriksen & Weigård, 2003). De participanten van de formele sfeer die daarnaast ook deelnemen aan de informele sfeer, zoals bewoners en ondernemers, spelen een belangrijke rol in de communicatieve macht. Zij kunnen ideeën, meningen en argumenten van de publieke

sfeer vertalen naar concrete maatregelen of standpunten die de formele sfeer meeneemt en overweegt tijdens de deliberatie.

Figuur 2. *The transformatie van macht (Eriksen & Weigård, 2003: 192).*

In dit onderzoek vormen de werkgroepen van het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment de formele sfeer. Deze werkgroepen worden gevormd door gemeenteambtenaren, ondernemers, vastgoedeigenaren en bewoners. Binnen dit experiment wordt dit ‘co-creatie’ genoemd. Om de interne inclusiviteit oftewel de mate van inclusiviteit binnen de formele sfeer te meten, wordt de deliberatie binnen de werkgroep op een instrumentele wijze benaderd (Kim & Kim, 2008). Dit onderzoek bestudeert de mate van inclusiviteit van de informele sfeer niet, omdat het binnen de scope van dit verslag niet mogelijk is om de volledige wijk Middelland te onderzoeken.

De benadering van inclusiviteit in een deliberatief perspectief, waarbij de participanten van de formele sfeer alle meningen, ideeën en argumenten uit de informele sfeer representatief afspiegelen, wordt ook bekritiseerd. Onder meer Young (2002), Sanders (1997) en Mansbridge (1997) staan sceptisch tegenover deze benadering. Zij benoemen de ongewenste neveneffecten die kunnen plaatsvinden, zoals de interne exclusie van lageropgeleiden vanwege hun gebrek aan deliberatieve capaciteiten (Young, 2002). Het theoretisch kader van dit onderzoek bespreekt de aanwezigheid van deze neveneffecten niet. De onderzoeker neemt de kennis over deze mogelijke neveneffecten wel mee en zal hierop reflecteren als daar aanleiding toe is.

3.4 Het burgerbegrotingsproces

Het burgerbegrotingsproces is een doorlopend proces waarin participanten op afgesproken momenten bijeenkomen in formele bijeenkomsten. In de formele bijeenkomst delibereren en discussiëren de participanten om tot een consensus te komen (Goodin & Niemeyer, 2003). Over het algemeen kenmerkt het nalopen van een agenda dit proces; zo werken de participanten gestructureerd naar een consensus toe. Het burgerbegrotingsproces is doorlopend, omdat de participanten zich voor de formele bijeenkomst informeren of geïnformeerd worden als voorbereiding op de deliberatie (Goodin & Niemeyer, 2003). Om te bestuderen of het formele proces inclusief verloopt, stelden Fishkin en Luskin (2005) criteria op waaraan het formele proces zou moeten voldoen. Deze criteria moeten aanwezig zijn op microniveau en focussen zich op de werkgroepbijeenkomsten. Daarnaast beschreef Cohen (1997) condities waaraan het formele proces idealiter moet voldoen om de inclusiviteit van beslissingen binnen de formele sfeer te vergroten. De condities moeten aanwezig zijn binnen

het gehele experiment en binnen alle dimensies (Cabannes, 2004) die invloed kunnen hebben op het proces.

3.4.1 De procescriteria

Het model van Fishkin en Luskin (2005) gaat in op het proces van de burgerbegroting. De auteurs beschrijven in dit model vijf criteria die binnen het participatieproces aanwezig moeten zijn om tot een ideaaltypisch, deliberatief en democratisch proces te komen. De criteria zijn: geïnformeerd, gebalanceerd, gewetensvol, substantief en alomvattend.

Geïnformeerd

Om een ideale deliberatie in de formele sfeer uit te voeren, krijgen de participanten voor de bijeenkomst gemeentelijke informatie, informatie over onderzoeken en informatie verstrekt door de bewoners, ondernemers en organisaties in de wijk (Goodin & Niemeyer, 2003). De vergaarde informatie moet berusten op passende en redelijk betrouwbare feitelijke beweringen (Fishkin & Luskin, 2005). Het vergaren van informatie is een doorlopend proces dat de participant kan sturen in zijn of haar ingenomen standpunt (Goodin & Niemeyer, 2003). Door het sturend vermogen van informatie heeft dit criterium invloed op het gehele proces en het raamwerk waarbinnen de participanten denken en debatteren.

Gebalanceerd

Tijdens de formele bijeenkomst worden standpunten en argumenten ingebracht. Een balans in voor- en tegenargumenten tijdens de deliberatie moet eenzijdigheid in argumenten voorkomen. Eenzijdigheid kan voorvallen als de participanten niet volledig en alomvattend worden geïnformeerd (Fishkin & Luskin, 2005).

Gewetensvol

Het procescriterium 'gewetensvol', ook wel consciëntieus genoemd, beschrijft de aanwezigheid van wederzijds respect onder de participanten, ongeacht hun mening of standpunt. Daarbij krijgen alle participanten ruimte om hun mening of standpunt in te brengen (Fishkin & Luskin, 2005). Deze deliberatie gebeurt met wederzijds respect en gelijkheid en gebruikt redelijke en moreel gerechtvaardigde argumenten (Akkerman, 2004).

Substantief

'Substantief' is een procescriterium dat observeert hoe de participanten argumenten beoordelen. Fishkin en Luskin (2005) beschrijven dat de argumenten ideaaltypisch slechts op inhoud beoordeeld worden. Deze inhoud kan rationeel zijn, maar kan ook gebaseerd zijn op eigen ervaring of meningen. Het criterium 'substantief' veronderstelt dat de beoordeling van de argumenten niet beïnvloed wordt door de aanwezigheid van machtsposities, charisma of assertiviteit. Tijdens de observaties wordt erop gelet of de participant zijn positie benoemt ter ondersteuning van zijn argument(en) om de aanwezigheid van machtsposities vast te stellen.

Charisma wordt geïnterpreteerd als participanten die goede sprekers zijn en non-verbaal sterk zijn aangelegd. Charismatische personen zijn daadkrachtig en tonen een bepaald overwicht richting de andere participanten dat natuurlijk overkomt (Conger, Kanungo, Menon & Mathur, 1997). Assertiviteit wordt vertaald als stemverheffing in combinatie met een zeer actieve houding die plaatsvindt binnen een sfeer van onmacht en onbillijkheid of binnen een onrechtvaardigheidsgevoel (Gilbert & Allan, 1994).

Alomvattend

Alomvattendheid kenmerkt zich door enerzijds alle standpunten, argumenten en meningen mee te nemen en te overwegen in het proces. Anderzijds moeten alle geuite standpunten, argumenten en meningen serieus genomen worden en enkel inhoudelijk en rationeel beoordeeld worden. Zo kan worden gestreefd naar een representatieve afspiegeling van de bevolking. De basis voor alomvattendheid hangt af van de volledigheid van de informatie die aan de formele bijeenkomst voorafgaat (Fishkin & Luskin, 2005).

3.4.2 De procescondities

Het model van Cohen (1997) gaat in op de condities die aanwezig moeten zijn om tot een ideaaltypisch deliberatief proces te komen. De condities beperken zich niet alleen op het participatieproces op microniveau. De procescondities moeten ook op macroniveau aanwezig zijn. Voorbeelden van het macroniveau zijn gemeentelijk beleid, wet- en regelgeving en soortgelijke dimensies (Cabannes, 2004) die invloed kunnen uitoefenen op het formele proces. Deze condities benaderen niet het procesmatige verloop, maar de kwaliteit van het proces. Ze worden beschreven op een ideaaltypische wijze. Volgens Cohen (1997) moet de ideaaltypische vorm leiden tot een kwalitatief hoogwaardig verloop van het proces en een hoge mate van inclusiviteit in het eindresultaat. Cohen (1997) onderscheidt vier condities: vrijheid, rationaliteit, gelijkheid en consensus.

Vrijheid

Volgens Cohen (1997) kan de deliberatie op twee verschillende manieren voldoen aan de conditie vrijheid. De eerste manier houdt in dat participanten in de deliberatie alleen gebonden zijn aan de randvoorwaarden die zijn afgesproken tijdens of voorafgaand aan de formele bijeenkomsten. Bijgevolg hebben de participanten tijdens de deliberatie de vrijheid om verder te denken dan huidige regels, wetten, normen en waarden. De tweede manier is de afwezigheid van een hiërarchie. Iedereen staat op gelijke voet binnen de procedure van deliberatie: niemand mag overheersen. Dankzij deze vrijheid kunnen ook politieke en sociale instituties deelnemen aan het proces, om zo voldoende grond te bieden voor beslissingen.

Thomassen (1991) stelt dat vrijheid vanuit het formele aspect voornamelijk betrekking heeft op een democratische besluitvorming. De conditie 'vrijheid' benadrukt de *agency* van de participanten binnen het formele proces. Tijdens de observatie wordt hiërarchie vastgesteld

als een of meerdere participanten zich verheffen boven de ander door misbruik te maken van kennis, positie of de middelen waarover de participant beschikt (Cohen, 1997). Daarnaast bestudeert deze conditie of de participanten regels of normen toepassen die eventueel de vrijheid van anderen kunnen beperken (Cohen, 1997).

Rationaliteit

De tweede conditie van Cohen (1997) voor een ideale deliberatie is rationaliteit. Alle ingebrachte voorstellen moeten beargumenteerd en vervolgens geaccepteerd worden op basis van een goed onderbouwde argumentatie of afgewezen worden door een gebrek daaraan. De meerderheid aan stemmen volstaat niet als argumentatie om tot een beslissing te komen. Alleen de overtuigingskracht van een opeenstapeling van argumenten kan een beslissing rechtvaardigen. De haalbaarheid van de rationaliteit kan in gevaar komen door invloeden als macht en charisma. Daarnaast brengt de afwezigheid van een meerderheidsregel de ideaaltypische conditie van rationaliteit in twijfel. Zo kan namelijk een tekortkoming van het draagvlak ontstaan (Shapiro, 2009).

De conditie van rationaliteit binnen het burgerbegrotingsproces is nauw verbonden aan het procescriterium 'substantief'. Rationaliteit als conditie beschrijft de wijze waarop standpunten binnen de formele sfeer aangenomen of verworpen worden (Cohen, 1997). Hier wordt rationaliteit gemeten binnen de definitie beschreven door Williams (2008). Williams beperkt rationaliteit niet tot zijn economische definitie, maar houdt rekening met motivaties zoals sympathie en *commitment*. Hierdoor wordt naast met de economische waarden ook rekening gehouden met sociale waarden. Deze definitie past goed binnen de ideologie van de deliberatieve democratie; die streeft namelijk naar consensus.

Gelijkheid

De derde conditie omvat de aanwezigheid van gelijkheid tussen deelnemende partijen. Iedereen met deliberatieve capaciteiten mag deelnemen aan het proces. De deelnemers zijn daarbovenop niet beperkt in hun kansen door een aanwezige verdeling van macht, middelen of reeds bestaande normen (Cohen, 1997). Ondanks de aanwezigheid van deze conditie garandeert dit geen representatieve afspiegeling van de bevolking. Personen die niet beschikken over deliberatieve capaciteiten kunnen alsnog worden uitgesloten (Hanna, 2000). Om aan deze conditie te voldoen, wordt geobserveerd hoe participanten gegevens uit de informele sfeer aan de hand van de communicatieve macht vertalen naar de formele sfeer. Die gegevens moeten vervolgens gelijkwaardig meegenomen worden naar de deliberatie.

Consensus

De laatste conditie van Cohen (1997) om tot een ideale deliberatieprocedure te komen is 'consensus'. Idealistisch wegen alle argumenten evenzeer door en streeft de uiteindelijke beslissing naar een consensus. Cohen (1997) beaamt echter zelf dat dit geen garantie is dat

onder ideale omstandigheden de argumenten leiden tot een consensus. Om dit op te lossen, mogen een stemming en de meerderheidsregel het deliberatieve democratieproces beëindigen. Het verschil met de klassieke aggregatieve besluitvorming is dat in het deliberatief beslissingsproces de (minderheids)meningen gehoord en besproken worden alvorens enige besluitvorming plaatsvindt (Cohen, 1997).

3.5 Samenvatting theoretisch raamwerk

Vanuit het theoretisch raamwerk kan geconcludeerd worden dat het burgerbegrotingsproces aan de criteria en condities moet voldoen om de inclusiviteit binnen de transformatie van macht te waarborgen. Hierbij spelen de procescriteria op microniveau een rol tijdens de formele werkgroepbijeenkomsten. De procescondities moeten zowel op micro- als op macroniveau aanwezig zijn in het burgerbegrotingsexperiment om tot een ideaaltypisch deliberatief proces te komen. De toegepaste theorieën zijn wellicht utopisch over de werking van een lokale democratie en komen mogelijk niet voor in zijn ideaaltypische vorm. Daarentegen biedt de theorie wel de mogelijkheid het participatieproces te bestuderen in een democratisch model dat beter aansluit op een opkomende participatiesamenleving.

4. Probleemstelling

Dit onderzoek bestudeert hoe het proces van burgerbegroting verloopt onder de participanten en hoe de formele sfeer omgaat met de informatie uit de informele sfeer. De volgende centrale vraag is geformuleerd:

Hoe werkt het proces van de werkgroepen in het burgerbegrotingsexperiment 'Mooi, Mooier Middelland' in de praktijk en hoe draagt het formele proces bij tot de inclusiviteit volgens de definitie uit de deliberatieve democratie?

Deze centrale vraag is tweeledig. Enerzijds bestudeert ze het proces van de burgerbegroting. Om inzicht te krijgen in dit proces, past dit onderzoek de criteria toe die geformuleerd zijn door Fishkin en Luskin (2005) en de condities die geformuleerd zijn door Cohen (1997). Anderzijds wordt de inclusiviteit van het proces benaderd. Dit gebeurt binnen de definitie van de deliberatieve democratie en de scheiding tussen de formele en de informele sfeer (Geenens, 2008; Kim & Kim, 2008). De eerste deelvraag richt zich op de procescriteria (Fishkin & Luskin, 2005) in het burgerbegrotingsproces en luidt als volgt:

1) In welke mate zijn de procescriteria (geïnformeerd, gebalanceerd, gewetensvol, substantief en alomvattend) aanwezig bij de werkgroepbijeenkomsten van het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment?

De tweede deelvraag bestudeert de procescondities (Cohen, 1997) van het burgerbegrotingsproces en staat hieronder beschreven:

2) In welke mate zijn de procescondities (vrijheid, rationaliteit, gelijkheid en consensus) aanwezig in het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment en bij de werkgroepbijeenkomsten?

De eerste twee deelvragen geven inzicht in het proces van de werkgroepen. Om een antwoord op de centrale vraag te formuleren, moet ook bestudeerd worden hoe dit proces bijdraagt of afbreuk doet aan de inclusiviteit van de hele wijk oftewel van de informele sfeer. De derde deelvraag bekijkt dit nader en luidt als volgt:

3) In welke mate raadplegen de werkgroepen van het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment informatie uit de informele sfeer en nemen ze die mee naar het burgerbegrotingsproces?

6. Methode

Deze studie wil inzicht krijgen in de manier waarop de participanten uit de werkgroepen het burgerbegrotingsproces vormgeven. De procescriteria en -condities bij de werkgroepbijeenkomsten indiceren de interne inclusiviteit. Daarbij wordt bestudeerd hoe het proces van de participanten bijdraagt aan de representatie van de informele sfeer. Over het procesverloop van de participanten binnen de burgerbegroting is wetenschappelijk weinig bekend. Dit vereist daarom een kwalitatieve onderzoeksmethode. Aan de hand van een kwalitatieve studie kan de onderzoeker nieuwe inzichten krijgen in het procesverloop. Daarnaast is de kwalitatieve onderzoeksmethode een toevoeging aan het grote scala van kwantitatieve onderzoeken naar de burgerbegroting en dan vooral de effecten ervan.

Om tot een valide resultaat te komen, wordt gebruikgemaakt van een driedelige benadering. Deze benadering omvat ten eerste de observaties van de werkgroepbijeenkomsten. De observaties zijn primair gericht op de procescriteria en procescondities op microniveau. Om inzicht te vergaren in de aanwezigheid van de procescondities op macroniveau, wordt een documentenanalyse uitgevoerd. Verder geeft de documentenanalyse de mate aan waarin het formele proces geprobeerd heeft de informele sfeer te benaderen. Tot slot worden interviewtranscripties die secundair verkregen zijn geanalyseerd om inzicht te krijgen in het burgerbegrotingsproces vanaf de opstartfase van het experiment.

6.1 Observatie werkgroepen

De belangrijkste onderzoeksmethode om inzicht te verkrijgen in de procescriteria en de procescondities op microniveau zijn de observaties van de 'Mooi, Mooier Middelland'-werkgroepen. In totaal heeft het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment elf werkgroepen. Elke werkgroep heeft een eigen thema of opdracht waaraan de participanten werken. Dit onderzoek heeft de werkgroepen BuurtPower, Middellandstraat, Huize Middelland, Oostervant en Zebra bijgewoond en geobserveerd. De thema's van deze werkgroepen staan beschreven in bijlage 1. Bijlage 2 geeft een overzicht van de observatiemomenten.

Tijdens deze werkgroepbijeenkomsten bespreken de participanten de agendapunten en

vinden discussies plaats met als doel om tot een consensus te komen. De onderzoeker neemt niet deel aan de discussie. Van de gehele werkgroepbijeenkomst wordt een geluidsopname gemaakt. Daarnaast maakt de onderzoeker aantekeningen over het verloop van de werkgroepbijeenkomst in het observatieformulier. Dit formulier (bijlage 3) is gebaseerd op de procescriteria (Fishkin & Luskin, 2005), de procescondities (Cohen, 1997) en de informele sfeer (Geenens, 2008; Kim & Kim, 2008) van het theoretisch raamwerk.

De onderzoeker transcribeert de geluidsopname van de werkgroepbijeenkomsten om op een later moment een analyse op inhoudelijk niveau te kunnen maken. De respondenten die aanwezig waren op de werkgroepbijeenkomsten zijn geanonimiseerd en hebben recht op inzage van de transcripties. Op basis van de begripsbepaling in het theoretisch raamwerk zijn de attendeerde begrippen in het observatieformulier gemaakt (bijlage 3). Daarbij biedt het observatieformulier ruimte voor een persoons- en contextbeschrijving. Dit is gedaan door in het formulier verbale en non-verbale communicatie uiteen te zetten en ruimte te laten voor een sfeeromschrijving tijdens de bijeenkomst. De persoons- en contextbeschrijving van de observatieformulieren vullen de transcripties aan.

6.2 Analyse van documenten

De inhoudsanalyse selecteerde documenten die ter grondslag liggen aan de vormgeving van de werkgroepen en de regels die zijn opgesteld. Dit betreft het startdocument '*Mooi, Mooier Middelland; Bewoners, ondernemers en gemeente bundelen krachten in co-creatie*' en het document '*Spelregels inkoop Mooi, Mooier Middelland*'. Deze analyse heeft als functie om inzicht te krijgen in hoeverre de procescriteria en -condities zijn vastgelegd en aanwezig waren tijdens de opstart van het burgerbegrotingsexperiment.

Daarnaast worden edities 1 tot en met 7 van *De Middelland Post* en het *Jaarverslag 2016* geanalyseerd. De theorieën over de informele sfeer versus de formele sfeer vormen de leidraad in de analyse van deze documenten. Deze analyse heeft als doel inzicht te krijgen in hoeverre de informele sfeer is geraadpleegd en meegenomen naar het formele proces.

Naar aanleiding van het Jaarverslag 2016 dat in april 2017 is gepubliceerd, vond op 17 mei 2017 een publieke bijeenkomst plaats in het Brancopark. De wijkbijeenkomst, genaamd *Publieke Lessen*, bestond uit drie onderzoeken die het onderzoeksbureau Drift, Carolien Hoogland en masterstudent Bestuurskunde Amina Hiba hebben gepresenteerd. Daarnaast gaf burgemeester Ahmed Aboutaleb een toespraak over '*Mooi, Mooier Middelland*' en reflecteerde hij op het afgelopen anderhalf jaar. Ter ondersteuning van dit onderzoek is een geluidsopname gemaakt van de gehele bijeenkomst. De geluidsopname is samenvattend getranscribeerd en aangevuld met letterlijke citaten van de sprekers.

6.3 Secundaire data

Ten slotte maakt de onderzoeker gebruik van secundaire data verkregen via andere onderzoekers binnen het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment. De secundaire data bestaan uit zestien transcripties van interviews die zijn afgenomen bij ‘Mooi, Mooier Middelland’-participanten. Drie van de interviewtranscripties zijn afkomstig van Amina Hiba, die ten behoeve van haar master Bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit onderzoek doet naar de toegankelijkheid van de werkgroepen in het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment. Het onderzoeksthema komt overeen met dit onderzoek, maar heeft een andere theoretische benadering, waardoor de data bruikbaar zijn om opnieuw te coderen vanuit het theoretisch raamwerk van dit onderzoek.

Vanwege de ervaring die Amina Hiba heeft opgedaan in de periode mei 2016 tot en met mei 2017 in het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment, vond een gesprek plaats op 1 mei 2017. Dit gesprek is samenvattend getranscribeerd. De informatie geleverd door Amina Hiba dient als vergelijkingsmateriaal tegenover de ervaring van de participanten die staat beschreven in de secundair verkregen interviewverslagen.

Daarnaast nam een ‘Mooi, Mooier, Middelland’-participant, Bram Dingemanse, dertien interviews af met sleutelfiguren uit het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment ten behoeve van het jaarverslag. Dit startte in 2016 en eindigde in maart 2017. De transcriptie van deze interviews is beschikbaar gesteld voor dit onderzoek met als doel om inzicht te krijgen in de periode voorafgaand aan dit onderzoek.

6.4 Reflectie onderzoeksmethode

De selectie van de werkgroepen is voortgekomen uit netwerkvorming en de bereidwilligheid van participanten om deel te nemen aan dit onderzoek. Ondanks dat niet alle werkgroepen bereikbaar waren en hierdoor bepaalde bijeenkomsten niet geobserveerd zijn, bieden de documentenanalyse en de secundaire data-analyse voldoende informatie om uitspraken te generaliseren namens het gehele burgerbegrotingsexperiment. Daarnaast heeft de triangulatie van de onderzoeksmethodes gezorgd voor een hogere mate van betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek.

7. Resultaten

Dit hoofdstuk past de analyses van alle drie de onderzoeksmethodes toe om de deelvragen te beantwoorden. Die antwoorden vormen de resultaten van dit onderzoek. Vervolgens kan de centrale vraag in het hoofdstuk ‘Conclusie’ beantwoord worden.

Deelvraag 1: In welke mate zijn de procescriteria (geïnformeerd, gebalanceerd, gewetensvol, substantief en alomvattend) aanwezig bij de werkgroepbijeenkomsten van het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment?

Geïnformeerd

In een ideale deliberatie zijn de participanten geïnformeerd over onderwerpen die besproken worden in de bijeenkomst. Tijdens de observaties is gebleken dat de participanten van het formele proces vóór de bijeenkomst geïnformeerd worden. Deze taak is weggelegd voor de projectleider van de werkgroep. Hij of zij verstuurt de informatie en de agenda per mail voorafgaand aan de aankomende werkgroepbijeenkomst. In alle gevallen was de projectleider van de werkgroep ook de gespreksleider van de bijeenkomst. De vergadering begon vaak met de mededelingen, waarbij de gespreksleider vraagt of iedereen de informatie ontvangen en gelezen heeft. Vragen over de toegestuurde informatie worden toegevoegd aan de vergaderagenda.

De toegestuurde informatie is telkens verschillend en kan bijvoorbeeld bestaan uit overheidsdocumenten, een (bewoners)onderzoek, notulen of documenten die de werkgroep gezamenlijk aan het vormgeven is. Daarnaast nemen participanten ook zelf verworven informatie mee naar de werkgroepbijeenkomst. Veelal bestaat deze informatie uit kennis die is opgedaan door ervaring, studie of via de functie die de participant bekleedt. Daarbij verdiepen sommige participanten zich in hun wijk en in het vertegenwoordigen van standpunten van medebewoners die niet participeren in het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment. Uit de interviews en observaties komt naar voren dat voornamelijk de actieve buurtbewoners en sociale ondernemers in de wijk zich verdiepen in de informele sfeer.

Gebalanceerd

Dit procescriterium dient eenzijdigheid in de deliberatie te voorkomen door een balans van voor- en tegenargumenten. Het procescriterium 'gebalanceerd' is minder nadrukkelijk aanwezig tijdens de observaties. Het vereist een langere onderzoeksperiode om dit vast te stellen. De verworven data indiceren wel dat het formele proces gebalanceerd verloopt; enerzijds omdat bewust wordt omgegaan met meningen en waardes uit de informele sfeer en anderzijds omdat de standpunten en meningen gewaardeerd en gehoord worden. In een aantal gevallen leverde de gespreksleider van de werkgroep een positieve bijdrage aan dit procescriterium. Dit doet hij of zij door specifieke participanten in de werkgroep te motiveren om ook hun mening of standpunt te geven via vragen zoals: "Jij wil misschien ook nog wat toevoegen waarschijnlijk?" (Werkgroep Middellandstraat, respondent 4). Voornamelijk in een grote werkgroep zoals Middellandstraat krijgen participanten die minder aan het woord zijn zo de kans om een bijdrage te leveren aan de deliberatie. Niet alle gespreksleiders hebben dit gedaan of hoeven dit te doen tijdens de bijeenkomst, maar de rol van een gespreksleider kan een positieve bijdrage leveren aan de balans in het besluitvormingsproces.

Gewetensvol

Het procescriterium 'gewetensvol' beschrijft de aanwezigheid van wederzijds respect onder de

participanten, ongeacht hun mening of standpunt. Participanten worden niet weerhouden om hun meningen of standpunten te geven, ondanks dat die kunnen afwijken van de meningen of standpunten van andere participanten. Deze vrijheid was zichtbaar tijdens de deliberatie in de werkgroep Huize Middelland. Respondent 2: “Mag ik een provocerende vraag stellen?” Antwoord respondent 3: "Ja, dat mag." Respondent 2: “Wat als de subsidiekraan nu dicht gaat, blijven wij dan nog bestaan?” (werkgroep Huize Middelland, respondent 2 en 3). Ondanks deze ‘provocerende’ vraag gingen de overige participanten er serieus op in. Ze vroegen door waarom de respondent deze vraag had gesteld en welk antwoord de respondent daar zelf op zou geven. Verder gingen ze respectvol om met de verschillen in de antwoorden. Uiteindelijk bedankte de gespreksleider respondent 2 voor zijn waardevolle toevoeging, omdat zijn vraag leidde tot nieuwe inzichten. Ook in vergelijkbare situaties tijdens werkgroepobservaties bleek de deliberatie gewetensvol te verlopen.

Substantief

Het procescriterium ‘substantief’ stelt dat standpunten en meningen enkel beoordeeld moeten worden op hun inhoud en ze niet beïnvloed mogen worden door charisma, machtspositie of assertiviteit. Zowel in de interviews en documenten als tijdens de observaties van de werkgroepen is er ambitie voor een co-creërende samenwerking waarin gelijkwaardigheid het uitgangspunt is. Het doel van gelijkwaardigheid is om tot beslissingen te komen die gebaseerd zijn op inhoudelijke argumentatie in plaats van op het bezit van middelen, macht of een charismatisch karakter. In het perspectief van deze participant is het procescriterium ‘substantief’ aanwezig in het formele proces: “Bij tegengestelde belangen en een veelvoud aan meningen niet beslissen met macht of geld, maar met overleg een gezamenlijke weg vinden, dat is mooi” (Interview, respondent 5).

Tijdens de observaties van de werkgroepen is zichtbaar dat sommige participanten verbaal sterker aangelegd zijn dan andere participanten. Ook zijn er participanten die over meer kennis en ervaring beschikken dan de andere participanten in de werkgroep. Desalniettemin blijkt uit de observaties van de werkgroepen dat geen radicale veranderingen teweeggebracht worden door de invloed van charisma, machtspositie of assertiviteit. Wie de aanwezigheid van dit procescriterium bewaakt of hoe dit gehandhaafd wordt, is nog onduidelijk.

Alomvattend

Het procescriterium ‘alomvattend’ stelt dat alle standpunten, argumenten en meningen worden meegenomen in de deliberatie en enkel beoordeeld worden op hun inhoud. Dit procescriterium blijkt veel overeenkomsten te hebben met de procescriteria ‘gebalanceerd’, ‘gewetensvol’ en ‘substantief’. Tijdens de analyse zijn er geen nieuwe codes ontstaan die het procescriterium ‘alomvattend’ konden onderbouwen. Hierdoor kan gesteld worden dat er een

relatie is tussen de alomvattendheid van de deliberatie en de procescriteria ‘gebalanceerd’, ‘gewetensvol’ en ‘substantief’. De verwachting is dat de alomvattendheid van de deliberatie zal afnemen zodra er in mindere mate voldaan wordt aan de andere procescriteria. Daarnaast is er ook de overeenkomende uitkomst dat de gespreksleider een positieve bijdrage zou kunnen leveren aan het behalen van dit procescriterium.

Deelvraag 2: In welke mate zijn de procescondities (vrijheid, rationaliteit, gelijkheid en consensus) aanwezig in het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment en bij de werkgroepbijeenkomsten?

Vrijheid

De procesconditie ‘vrijheid’ behelst de afwezigheid van een hiërarchie en de afwezigheid van bestaande kaders waarbinnen gewerkt moet worden. De analyse van het startdocument en het jaarverslag geeft een beeld van bewoners die de vrijheid hebben om mee te praten, te denken en te beslissen. Deze vrijheid is niet onbeperkt, blijkt uit het document *Spelregels inkoop Mooi, Mooier Middelland*. Een aantal regels is opgesteld wat betreft het uitgeven van geld. Een stuurgroep en/of de projectleider controleert dit. Deze inkoopregels zijn gebaseerd op de inkoopregels van de gemeente Rotterdam. Daarnaast is het ontstaan van de werkgroepen gebaseerd op reeds bestaande gemeentelijke beleidsprocessen (Middelland Post editie 1 – 3). Dit betekent dat de participanten niet de volledige vrijheid hebben gehad om eigen kaders te vormen voor het proces. De gemeente Rotterdam stuurt en controleert het proces en behoudt hiermee een hogere hiërarchische positie.

Tijdens de *Publieke Lessen* op 17 mei 2017 in het Brancopark bleek de procesconditie vrijheid nog meer onder druk te staan voor het gehele ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment, omdat de visie op de participatie verschilt tussen leef- en systeemwereld. Uit de analyse van het startdocument, het jaarverslag en de observaties van de werkgroepen blijkt namelijk dat de participanten afkomstig uit de leefwereld willen meepraten, meedenken en meebeslissen in het burgerbegrotingsexperiment. De participanten werken onder andere aan onderwerpen zoals vernieuwende vormen van democratie, duurzaamheid, empowerment, inclusiviteit en andere grote maatschappelijke vraagstukken. Al deze vraagstukken lopen organisch door het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment heen. De participanten staan daarentegen wel sceptisch tegenover het systeem en uitten hun zorgen over de positie van bewoners in de co-creatie. Deze sceptische houding tegenover de systeemwereld wordt onder andere als volgt geuit door een participant: “Persoonlijk denk ik dat het zonde zou zijn als de gemeente slechts de successen zou vieren. Want er is echt meer dan genoeg stof om over na te denken wat betreft het gemeentelijke handelen in dergelijke processen” (Interview, respondent 1).

In de toespraak *Publieke Lessen* komt naar voren dat de burgemeester kritiek heeft op de vorderingen en het verloop van het experiment. De burgemeester zei het volgende: “Ik

constateer overigens wel en dat is wel een beetje mijn ongeduld, dat wij bijna toe zijn aan de volgende gemeenteraadsverkiezingen en dat nog maar weinig van het geld is uitgegeven. Dus ik denk dat het belangrijk is dat bewoners een beetje tempo maken” (Publieke Lessen, 2017). Deze uitspraak markeert duidelijk het verschil tussen de bewonersparticipanten en de ‘Mooi, Mooier Middelland’-documenten enerzijds en de visie van de burgemeester anderzijds. De burgemeester benadert het burgerbegrotingsexperiment als een project waarvan het slagen van het experiment gemeten kan worden op basis van het aantal succesvolle fysieke ingrepen in de openbare ruimte. Daarbij benadrukt de tijdsdruk richting gemeenteraadsverkiezingen dat het experiment zich moet aanpassen aan het systeem, terwijl de participanten juist op zoek zijn naar nieuwe vormen van lokale democratie. De burgemeester van Rotterdam hanteert een doe-democratie en verwacht dat participanten voornamelijk uitvoeren en minder delibereren.

Daarnaast bleek het ontstaan van het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment onderhevig te zijn aan een noodzakelijkheidsdiscours en wenselijkheidsdiscours, zoals Duyvendak en Tonkens (2017) onderschrijven in de transitie naar een participatiesamenleving. Tijdens de toespraak van de burgemeester (Publieke Lessen, 2017) bleek dat het ontstaan van het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment voortkomt uit bezuinigingen. De burgemeester pleit ook dat de burger zelf moet meewerken aan de veiligheid in zijn of haar omgeving: “Je moet toch die zeshonderdduizend bewoners van Rotterdam daarbij betrekken” (Publieke Lessen, 2017). Het is volgens de burgemeester ook wenselijk dat burgers meer gaan participeren, omdat bewoners tegenwoordig meer inspraak willen in hun eigen omgeving.

De procesconditie ‘vrijheid’ is op microniveau meer aanwezig dan op macroniveau. Uit de analyse van de werkgroepobservaties bleek dat vrijheid een belangrijk thema is. De participanten in de formele sfeer hechten waarde aan het hebben van vrijheid. De participanten beschrijven dit als het hebben van vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om te experimenteren in de openbare ruimte ongeacht bestaande regels, beleid en normen. Het creëren van deze vrijheid wordt ondersteund door de argumentatie om te kunnen innoveren. Volgens participanten is innovatie niet mogelijk als je niet de vrijheid krijgt om buiten gebaande paden te treden.

Rationaliteit

De procesconditie ‘rationaliteit’ beschrijft dat alle standpunten beoordeeld moeten worden op hun argumentatie en dat enkel een meerderheid niet voldoende is om een rationele overweging te maken. Als de economische definitie gehandhaafd zou worden, zou rationaliteit niet aanwezig zijn in het burgerbegrotingsexperiment ‘Mooi, Mooier Middelland’. Een concreet voorbeeld deed zich voor in de werkgroepbijeenkomst Middellandstraat. Waar het voor de ondernemers, de vastgoedeigenaren en het marketingteam van de Middellandstraat logisch is

om de straat volledig op te knappen, bleek dit niet zo te zijn voor alle bewoners. Een gerenoveerde winkelstraat kan nieuwe klanten aantrekken voor de ondernemers. Verder wordt het voor (welvarende) bewoners aantrekkelijk om in de Middellandstraat te wonen, waardoor de marketingdoelstellingen behaald worden. De bewoners daarentegen zijn bang voor een proces van gentrificatie in de wijk, waardoor huizen- en huurprijzen stijgen en de winkels in de straat niet meer betaalbaar zijn. Door deze verschillen bleek een consensus over de belangen het meest rationeel te zijn. Zo concludeerde een ondernemer van de werkgroep het volgende: "Zoeken naar de ultieme balans tussen een creatieve en aantrekkelijke wijk, zonder door te schieten naar een soort grachtengordel. Als ons dat lukt, zijn we geweldig!" (Werkgroep Middellandstraat, respondent 5). Vanuit de analyse van de documenten, observaties en interviews blijkt dat rationaliteit op basis van empathie het meest voorkomt in het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment. Dit resultaat komt overeen met de ambitie van de deliberatieve democratie om tot consensus te komen, omdat empathie bijdraagt aan de heroverweging van standpunten.

De procesconditie 'rationaliteit' op macroniveau wordt daarentegen wel gedefinieerd in zijn economische benadering. Deze verschillen tussen het benaderen van rationaliteit op microniveau versus de economische benadering op macroniveau werden zichtbaar tijdens de twee observaties van de werkgroep Oostervant. Enerzijds is er de werkgroep Oostervant die de belangen van de bewoners wil vertegenwoordigen en op basis van empathie keuzes onderbouwt. Anderzijds zijn er grote organisaties zoals de Gemeente Rotterdam en Woonstad die het gebied economisch willen opwaarderen en welvarende bewoners willen aantrekken naar het gebied.

Gelijkheid

De procesconditie 'gelijkheid' behelst een afwezigheid van een verdeling door macht, middelen of reeds bestaande normen, waardoor andere participanten beperkt worden in hun kansen. Het Jaarverslag 2016 van 'Mooi, Mooier Middelland' beschrijft: "Er is een gevoel van gelijkwaardigheid gegroeid". Tijdens de observaties van de werkgroepen is dit niet altijd zichtbaar. De participanten hebben een sceptische houding tegenover het 'systeem' van de gemeente Rotterdam of grote partijen zoals Woonstad. Deze sceptische houding is zichtbaar bij bewoners die soms terughoudend zijn in hun participatie, omdat zij eerst de garantie willen hebben dat zij als bewoners gelijkwaardig behandeld worden in het proces.

De aanwezigheid van de procesconditie gelijkheid verschilt per werkgroep en wordt ook per werkgroep anders ervaren. In de werkgroep Oostervant bijvoorbeeld, vinden de participanten hun positie als bewoner niet gelijkwaardig in vergelijking met andere 'Mooi, Mooier Middelland'-werkgroepen. Het interview met de opdrachtgever van het Oostervantproject bevestigt dat de gelijkheid van bewoners ten opzichte van de andere partijen er niet is: "Het is duidelijk dat co-creatie een worsteling is. De burger beslist. Niet dus!"

Woonstad zal zelf beslissen hoe ze de verbetering van hun 200 woningen gaan aanpakken. Sportfondsen gaat uiteindelijk zelf beslissen of ze een nieuw bad en recreatiecentrum gaan realiseren. De gemeenteraad zal besluiten of de miljoenen die gebiedsaanpak kost er ook echt komen”. De omvang van de opdracht veroorzaakt in dit geval een gebrek aan een gelijkwaardigheidsgevoel. Projecten met een kleine omvang staan dichterbij de leefwereld en zullen hierdoor minder belemmering ervaren van de tekortkomingen van de procesconditie ‘gelijkheid’ op macroniveau. Zo heeft werkgroep Zebra de afgelopen tijd meerdere kleinere opdrachten uitgevoerd zoals het aanleggen van een zebrapad en het aanbrengen van geveltuintjes. De omvang van deze ingrepen is aanzienlijk kleiner en brengt minder kosten met zich mee. Daarnaast zijn er minder belanghebbende partijen. Projecten met een grotere omvang, zoals de herinrichting van het Oostervantgebied met de bijhorende sport- en recreatiefaciliteiten, staan dicht bij de systeemwereld. Hierdoor zal de werkgroep Oostervant meer belemmering ervaren van de tekortkomingen van de procesconditie ‘gelijkheid’ op macroniveau in vergelijking met de werkgroep Zebra.

Consensus

In het formele proces van ‘Mooi, Mooi Middelland’ hebben de participanten over het algemeen de ambitie en de bereidwilligheid om tot een consensus te komen. Ook de minderheidsmening wordt aangehoord en beoordeeld dankzij de rationaliteit, zoals beschreven in de procescondities. Zo was een consensus bereiken in meerdere werkgroepen gemakkelijker dan verwacht. Vaak moesten de participanten eerst elkaars taal begrijpen om erachter te komen dat ze inhoudelijk hetzelfde beschreven. Zij hanteerden bijvoorbeeld verschillende definities van begrippen. Een duidelijk voorbeeld komt uit de werkgroep Huize Middelland: "Ik denk dat we in essentie niet zo ver uit elkaar hoeven te liggen. Wat ik ontzorgen noem, noem jij proces. Ik denk dat we door een aantal slagen erin te maken een gezamenlijke taal kunnen maken" (werkgroep Huize Middelland, respondent 6).

Deelvraag 3: In welke mate raadplegen de werkgroepen van het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment informatie uit de informele sfeer en nemen ze die mee naar het burgerbegrotingsproces?

Raadplegen van de informele sfeer

Uit de observaties van de werkgroepen blijkt dat de participanten zich bewust zijn van de aanwezigheid van de informele sfeer. Een aantal participanten zet zich nadrukkelijk in om de informele sfeer te vertegenwoordigen tijdens de werkgroepbijeenkomsten. De ‘Mooi, Mooier Middelland’-participanten zijn zich ervan bewust dat de mate van raadplegen van de informele sfeer verschilt onder de participanten: “Bij sommige werkgroepen vertegenwoordigt de bewoner een hele groep mensen achter hem of haar, maar het kan in werkgroepen ook gebeuren dat iedereen er uit persoonlijke interesse zit” (Jaarverslag 2016).

Voornamelijk de werkgroep BuurtPower is actief, omdat de werkgroep de taak heeft om de informele sfeer te betrekken in het formele proces. Respondent 2 gaf de volgende taakomschrijving van de werkgroepbijeenkomst BuurtPower: “Hoe kunnen wij nou als BuurtPower de bewoners die niet in beeld zijn, beter gaan betrekken bij het ‘Mooi, Mooier Middelland’ in wat er gebeurt met de investeringen? We zien gewoon dat een aantal categorieën van bewoners te weinig betrokken zijn. De bewoners uit de huursector, lageropgeleiden en personen met een lager inkomen en vaak met een etnische achtergrond, bijvoorbeeld. Daarom hebben wij gezegd: “BuurtPower is het plan om contact te leggen, aan te bellen en aanwezig te zijn. Met mensen gaan praten en samen vragen beantwoorden: 'wat speelt er nou? Waar liggen kansen? Hoe zien ze hun eigen situatie?'. Van daaruit maken we een plan en ondernemen we actie om ze te betrekken” (werkgroep BuurtPower, respondent 2). De werkgroep BuurtPower heeft een professionele onderzoekster ingehuurd om een bewonersonderzoek uit te voeren in het Oostervantgebied en rond het Johannes de Vouplein. De informatie uit deze bewonersonderzoeken is ook beschikbaar gesteld voor de andere werkgroepen. Daarnaast is de werkgroep ook de initiatiefnemer van het Wijkinvesteringsspel, de Knikkertafel, de loting van bewoners en de digitale enquête. Deze acties om bewoners te betrekken bij het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment zijn gecommuniceerd aan de wijk via de Middelland Post (zie figuur 3).

<p>Knikkertafel De eerste twee weken van het nieuwe schooljaar stond een knikkertafel op verschillende plekken in de wijk: bij scholen, bij de supermarkten, op drukke verkeersknooppunten, op pleintjes en binnenterreinen. De knikkertafel is een tafel met tien gaten. Deelnemers kregen 5 knikkers. Ze mochten de knikkers in de gaatjes van hun keuze knikkeren. De gaatjes kwamen overeen met onderwerpen uit de begroting 2017 voor Middelland. Er hebben 600 Middellanders geknikkerd. Ook kinderen hebben fanatiek meegeedaan. Zelfs op hele hete dagen – nauwelijks meer voor te stellen – is er serieus geknikkerd.</p> <p>Digitale enquête Naast een het knikkeren, konden Middellanders deelnemen aan een digitale enquête. Ongeveer 150 Middellanders hebben meegeedaan met een enquête over de wijk die ook vragen bevatte over het maken van keuzes voor de wijk.</p> <p>Loting Om stemmen van Middellanders te horen die we niet vanzelfsprekend horen, hebben we een aantal Middellanders via een loting geselecteerd. Een notaris van de Heemraadssingel heeft 15 adressen uit Middelland geloot. Bij 12 adressen zijn we ontvangen. We hebben de gelote gelukkigen uitgenodigd deel te nemen aan een groepsgesprek over het leven in de wijk en de dingen die echt belangrijk zijn. Met de groep van 12 Middellanders blijven we in gesprek over hun leven in Mooi, mooier Middelland.</p>

Figuur 3. Middelland Post, editie 6. (december, 2016).

In het ontwikkelen van de methodes om de informele sfeer te raadplegen, is tevens ook rekening gehouden met bewoners die over minder deliberatiecapaciteiten beschikken. “Het gaat om de vraag wat je belangrijk vindt in de wijk. Het knikkeren is een spel dat voor iedereen te begrijpen is” (Middelland Post, editie 5). Uiteindelijk heeft de werkgroep BuurtPower een tool ontwikkeld, genaamd de ‘Gereedschapskist’. Deze tool is bedoeld voor de andere werkgroepen van het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment om de informele sfeer meer te betrekken in het formele proces.

Het raadplegen van de informele sfeer wordt niet altijd georganiseerd en gebeurt ook niet altijd bewust. De participerende bewoners, de gebiedsnetwerkers van de gemeente en de ondernemers zijn ook verbonden aan de wijk en bevinden zich regelmatig in de publieke sfeer

van Middelland. Het spontaan organiseren van een wijkwandeling door een participant van de werkgroep Zebra kan leiden tot nieuwe inzichten en tot de hervorming van meningen en standpunten.

Het meenemen van de informele sfeer naar de deliberatie in het formele proces

De verzamelde informatie uit de informele sfeer is beschikbaar voor de werkgroepen. Die informatie wordt echter niet altijd meegenomen in de deliberatie of de participanten weten niet wat ze met die informatie moeten doen. Twee verklaringen zijn te onderscheiden voor het feit dat de informele sfeer niet of nauwelijks wordt meegenomen in het formele proces.

De eerste verklaring valt samen met de procescondities 'vrijheid' en 'gelijkheid', die onder druk staan. Ondanks dat het experiment al ruim anderhalf jaar bezig is, wordt nog steeds regelmatig aandacht besteed aan de vormgeving van het proces, de rol van de participanten en de positie van de bewoners. Een eerste voorbeeld uit de observaties is dat door de wisseling van de projectleider in de werkgroep Middellandstraat de gehele vormgeving van het proces weer herzien werd. Ten tweede zijn de bewoners binnen de werkgroep Oostervant nog steeds sceptisch over hun positie binnen de co-creatie. Hierdoor wordt de tijd en energie van de werkgroep niet optimaal benut, wat ten koste gaat van de informatie uit de informele sfeer.

De tweede verklaring houdt in dat de informatie uit de informele sfeer, door Habermas ook wel de sociale macht genoemd (Eriksen & Weigård, 2003), niet vertaald wordt naar een communicatieve macht. De onderzoekster van de bewonersonderzoeken rond Oostervant en het Johannes de Vouplein beschrijft dit fenomeen ook als volgt: "Dat er een soort waterdicht schot staat tussen informatie binnenhalen en wat je ermee doet. Feitelijk zou daar continuïteit in moeten zijn en dat hebben wij niet georganiseerd" (werkgroep BuurtPower, respondent 4). De werkgroep Oostervant raadpleegde bijvoorbeeld het bewonersonderzoek Oostervant om een poging te doen het geluid te vertalen naar een concrete visie en standpunten. Het uiteindelijke resultaat is dat de informatie uit de informele sfeer blijft haken in termen als waarden en reeds aanwezige elementen in het gebied. Er kan geconcludeerd worden dat het de participanten van de werkgroep Oostervant niet gelukt is om de sociale macht te vertalen naar een communicatieve macht.

8. Conclusie

In het burgerbegrotingsexperiment 'Mooi, Mooier Middelland' van de wijk Middelland, Rotterdam zijn de verschuivende verhoudingen tussen overheid, markt en gemeenschap voor de periode 2016 tot en met 2018 zichtbaar aanwezig. Volgens dit experiment werken de overheid, de markt en de gemeenschap in co-creatie samen. Dit betekent dat de partijen gelijkwaardige posities innemen in het formele proces van de burgerbegroting met als doel om de leef- en systeemwereld nader tot elkaar te brengen.

Het onderzoek tracht antwoord te geven op twee vragen. Enerzijds is de vraag hoe het

formele proces van de werkgroepen in het burgerbegrotingsexperiment 'Mooi, Mooier Middelland' in de praktijk verloopt. Anderzijds is de vraag hoe dit formele proces kan bijdragen aan de inclusiviteit volgens de definitie van de deliberatieve democratie. Om inzicht te krijgen in het formele proces van de werkgroepen, heeft dit onderzoek de procescriteria (Fishkin & Luskin, 2005) en de procescondities (Cohen, 1997), afkomstig uit de deliberatieve democratie, toegepast.

De procescriteria die zijn gesteld door Fishkin & Luskin (2005) zijn in zekere mate allemaal aanwezig binnen de formele sfeer van het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment. Een overeenkomst tussen de procescriteria is de rol van de gespreksleider binnen het formele proces. De bekwaamheid van de gespreksleider is medebepalend voor de mate waarin de criteria aanwezig zijn in het proces. De gespreksleider is er verantwoordelijk voor voorafgaand aan de bijeenkomst de participanten te informeren. Daarnaast heeft de gespreksleider tijdens de bijeenkomst een sturende of corrigerende functie wat betreft de procescriteria 'gebalanceerd', 'gewetensvol', 'substantief' en 'alomvattend'.

De condities beschreven door Cohen (1997) zijn slechts voor een deel aanwezig. Er is een verschil te constateren tussen de aanwezigheid van de condities op microniveau tegenover de condities op macroniveau. De condities op microniveau, die zich bevinden binnen werkgroepen van het burgerbegrotingsexperiment, tonen meer overeenkomsten met de gestelde procescondities. Dit is zichtbaar in de onderlinge communicatie en in de ambities die de participanten hebben ten aanzien van het proces. De condities op macroniveau, die zich bevinden in de systeemwereld, tonen deze overeenkomst niet, waardoor de aanwezigheid van de condities binnen het burgerbegrotingsproces onder druk staat.

De tekortkomingen van de procescondities op macroniveau doen zich voornamelijk voor bij de condities 'gelijkheid', 'vrijheid' en 'rationaliteit'. De conditie 'gelijkheid' komt onder druk te staan wanneer de omvang van de opdracht toeneemt en de systeemwereld zich gaat innemen in het proces. Werkgroepen die werken met een kleinere groep belanghebbenden en kleinere opdrachten die minder geld nodig hebben voor de realisatie, ervaren een hogere mate van gelijkheid in het proces. De conditie 'vrijheid' staat onder druk door grote verschillen in de leef- en systeemwereld. De bewoners willen meedenken, meepraten en meebeslissen en zo werken aan grote maatschappelijke vraagstukken in de wijk, terwijl de systeemwereld een doe-democratie ambieert. Deze doe-democratie ambieert alleen het meedoen aan en het realiseren van fysieke zichtbare veranderingen in de openbare ruimte. Dit is een vorm van decentraliseren van overheidstaken naar de burgers om overheidsbezuinigingen te behalen. De burgemeester van Rotterdam streeft dan ook naar fysiek zichtbare succesverhalen waarmee het noodzakelijkheidsdiscours en wenselijkheidsdiscours naar een participatiesamenleving verder gevoed kan worden. Tot slot is er de procesconditie 'rationaliteit', die binnen de leefwereld eerder in de definitie van Williams (2008) wordt benaderd, terwijl de systeemwereld

voornamelijk een economische definitie hanteert. Dit verschil benadrukt wederom de afstand en de verschillen tussen de leef- en systeemwereld.

De data tonen dat aan de conditie van rationaliteit voldaan wordt binnen zijn deliberatieve definitie. Indien benaderd via de economische definitie, zou de conditie falen. De participanten waren tijdens de observaties ambitieus en bereidwillig om tot een consensus te komen. Een barrière voor het bereiken van een consensus is een verschil in taalgebruik. Een gezamenlijke ‘taal’ die alle participanten begrijpen, ontstaat tijdens de deliberatie, mits de procescriteria aanwezig zijn tijdens het formele proces.

De informele sfeer wordt regelmatig geraadpleegd, zowel spontaan, georganiseerd als door professionele bewonersonderzoeken. Het geluid vanuit de informele sfeer oftewel de sociale macht wordt echter nauwelijks of niet vertaald naar een communicatieve macht. Door het gebrek aan een vertaling van de informele sfeer naar concrete standpunten of acties bestaat slechts een kleine kans dat de informele sfeer wordt meegenomen naar de administratieve macht. De verklaring hiervoor is niet volledig zichtbaar. Wel is een factor gevonden die beperkend werkt voor de transformatiemacht.

Een beperkende factor is de onvoldoende aanwezigheid van de procescondities ‘vrijheid’ en ‘gelijkheid’. De verschillende visies op participatie vanuit de leef- en systeemwereld, die gepaard gaan met een sceptische houding van de participanten jegens het systeem, leveren veel discussie op. Na anderhalf jaar ‘Mooi, Mooier Middelland’ worden nog steeds vragen besproken over wat co-creatie is, wat de rol van bewoners is, wie wat beslist en hoe het proces zou moeten verlopen. Deze vragen nemen tijd in beslag die uiteindelijk niet besteed wordt aan de informatie die beschikbaar is over de informele sfeer.

Deze studie naar het burgerbegrotingsproces in het ‘Mooi, Mooier Middelland’-experiment heeft een drietal bevindingen opgeleverd. De eerste bevinding is dat de gespreksleider van het formele proces er invloed op heeft in welke mate de procescriteria aanwezig zijn. De tweede bevinding is dat de afwezigheid van de procescondities op macroniveau invloed heeft op het proces van de werkgroepen. Hierbij is geconstateerd dat de belemmeringen van het proces op microniveau kunnen toenemen als de omvang van het participatieproject en de betrokkenheid van de systeemwereld groter worden. Als laatste heeft deze studie laten zien dat de informele sfeer op verschillende wijzen wordt geraadpleegd, maar de vertaalslag van sociale macht naar een communicatieve macht nog niet volledig behaald wordt.

9. Discussie

Dit hoofdstuk bespreekt de beperkingen van dit onderzoek en de mogelijkheden voor vervolgonderzoek. Daarnaast toont dit deel ook de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van dit onderzoek aan. Tot slot wordt teruggeblikt op het onderzoeksproces.

Dit verslag noemde reeds een aantal beperkingen wat betreft de mogelijkheden van dit onderzoek. Met deze beperkingen is bewust omgegaan: zo werd bij de analyses verteld dat het mogelijk is dat sommige vragen pas beantwoord kunnen worden als een breder onderzoeksveld wordt geraadpleegd. Hieronder volgen de drie belangrijkste beperkingen van dit onderzoek.

De eerste beperking van dit onderzoek is dat niet de gehele informele sfeer is onderzocht. Het gevolg hiervan is dat niet duidelijk is of het formele proces de gehele wijk Middelland representeert. Daarnaast kan ook geen uitspraak gedaan worden over de inclusiviteit van de volledige wijk. Wel heeft het onderzoek belicht dat de informele sfeer geraadpleegd wordt en dat de ambitie aanwezig is om die volwaardig mee te nemen in het maken van beslissingen. Als aanvulling op dit onderzoek kan worden onderzocht in welke mate de gehele informele sfeer geraadpleegd wordt.

De tweede beperking is dat het onderzoek slechts een van de zeven dimensies van Cabannes (2004) heeft meegenomen. De keuze om de territoriale dimensie mee te nemen, is voortgekomen uit de analyse van onder andere de openbare bijeenkomst *Publieke Lessen* in het Brancopark 17 mei 2017. In een voortbouwend onderzoek kan het interessant zijn om te onderzoeken welke dimensies nog meer een invloed hebben op het burgerbegrotingsproces.

De derde beperking van dit onderzoek is de beschikbare onderzoekstermijn. Slechts twee van de vijf werkgroepen zijn tweemaal formeel bijeengekomen; de andere slechts eenmaal binnen de beschikbare onderzoekstermijn. Om tot een meer valide uitkomst te komen, is ervoor gekozen om een documentenanalyse en een analyse van secundaire data uit te voeren. Zo konden uitspraken gedaan worden over alle werkgroepen in een tijdsperiode van mei 2016 tot juni 2017. Desondanks zou een langere onderzoeksperiode diepgaander inzicht kunnen bieden in het procesmatige verloop van de werkgroepen van een burgerbegrotingsexperiment.

Uiteindelijk deed dit onderzoek verkennend onderzoek in het proces van burgerbegroting met co-creatie als samenwerkingsverband tussen gemeenschap, markt en overheid. Dit onderzoek heeft getracht een statement te maken door theorieën over de deliberatieve democratie, de leef- en systeemwereld en de transformatie van macht te gebruiken, alle afkomstig van de filosoof Jürgen Habermas. Zo is de inclusiviteit niet gemeten aan de hand van de representatie van aanwezige mensen, maar is bestudeerd wat inhoudelijk besproken wordt in het formele proces. Verder is de rationaliteit niet economisch gedefinieerd en is rekening gehouden met motivaties zoals sympathie en *commitment* (Williams, 2008). Tot slot is, door de theorie van de deliberatieve democratie toe te passen, een perspectief geleverd dat wellicht oplossingen kan bieden binnen het actuele discours over de democratische veranderingen in Nederland.

Deze studie heeft ook een pragmatisch doel voor ogen, namelijk bijdragen aan het lerend vermogen van het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment. Aangezien dit burgerbegrotingsproject als een experiment is opgezet, is er ruimte om te leren en onderweg

aanpassingen en verbeteringen door te voeren. Als onderzoeker hoop ik dat dit onderzoek nieuwe inzichten geeft en handvatten biedt om het experiment verder vorm te geven. Persoonlijk gun ik de bewoners van Middelland een vervolg op dit experiment dat alle bevindingen en leermomenten meeneemt om gezamenlijk te werken aan een Mooi, Mooier Middelland.

Referentielijst

- Akkerman, T. (2004). Democratisering in perspectief. De deliberatieve democratie. In Engelen, E.R. & Sie Dhian, M. (Red.). *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat* (pp. 285-296). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Cabannes, Y. (2004). Participatory budgeting: a significant contribution to participatory democracy. *Environment and urbanization*, 16(1), 27-46.
- Cohen, J. (1997). Deliberation and democratic legitimacy. In Bohman, F. & Rehg, W. (Red.). *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics* (pp. 67-92). Cambridge: MIT Press.
- Conger, J. A., Kanungo, R. N., Menon, S. T., & Mathur, P. (1997). Measuring charisma: Dimensionality and validity of the Conger-Kanungo scale of charismatic leadership. *Canadian journal of administrative sciences*, 14(3), 290.
- Desmet, E. & Mertens L. (2016). *Mooi, Mooier Middelland. Bewoners, ondernemers en gemeente bundelen krachten in co-creatie*. Geraadpleegd op 6 maart 2017, van <https://drive.google.com/file/d/oBxPyoD29AK7rM1pKSWs5Y3JqTFE/view>.
- Dun, L.P.M. van, & Zanden, W.H.M. van der, (2008) *Monitor gentrificatie*. Geraadpleegd op 6 februari 2017, van <http://www.rotterdam.nl/COS/monitoren%20en%20indexen/Monitor%20Gentrification%202008.pdf>.
- Duyvendak, J.W. & Tonkens, E. (2017). Decentralisaties lijden onder een democratisch tekort. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op 17 april 2017, van <http://www.socialevraagstukken.nl/decentralisaties-lijden-onder-een-democratisch-tekort/>.
- Eriksen, E.O. & Weigård, J. (2003). *Understanding Habermas. Communicative Action and Deliberative Democracy*. Londen: Continuum.
- Gebiedsgids Delfshaven (2016). Oproep communicatie Huize Middelland (werktitel) Huize Middelland is het huis van de Wijk in Middelland. Geraadpleegd op 6 februari 2017, van <http://gebiedsgids.nl/delfshaven/item/Oproep-communicatie-Huize-Middelland-werktitelHuize-Middelland-is-het-huis-van-de-Wijk-in-Middelland-051601>.
- Gemeente Rotterdam (2016) *Bewoners Middelland gaan hun eigen wijk vormgeven*

- (Persbericht). Geraadpleegd op 8 februari 2017, van <http://www.persberichtenrotterdam.nl/bericht/1337/Bewoners-Middelland-gaan-hun-eigen-wijk-vormgeven>.
- Geenens, R. (2008). Wat is politieke gelijkheid? Een denkoefening over democratie en macht. *Ethische perspectieven: nieuwsbrief van het Overlegcentrum voor Ethiek*, 18(2), 222-241.
- Gilbert, P., & Allan, S. (1994). Assertiveness, submissive behaviour and social comparison. *British Journal of Clinical Psychology*, 33(3), 295-306.
- Goodin, R. E., & Niemeyer, S. J. (2003). When does deliberation begin? Internal reflection versus public discussion in deliberative democracy. *Political Studies*, 51(4), 627-649.
- Graaf, L.J. de (2007). *Gedragen beleid. Een bestuurskundig onderzoek naar interactief beleid en draagvlak in de stad Utrecht*. Delft: Eburon.
- Graaf, L.J. de (2017). *Van top tot teen in verbinding. Beweging van onderop, beweging aan de top*. Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie.
- Fishkin, J. S., & Luskin, R. C. (2005). Experimenting with a democratic ideal: Deliberative polling and public opinion. *Acta Politica*, 40(3), 284-298.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Hanna, K. S. (2000). The paradox of participation and the hidden role of information: A case study. *Journal of the American Planning Association*, 66(4), 398-410.
- Hendriks, F. (2006). *Vitale democratie: theorie van democratie in actie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hilhorst, P. & J. van der Lans (2013). *Sociaal doe-het-zelven. De idealen en de politieke praktijk*. Amsterdam/ Antwerpen: Atlas Contact.
- Jorritsma, E. (2017, 23 februari). Rotterdam gaat wijk politici niet kiezen maar loten. *NRC*. Geraadpleegd op 5 maart 2017, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/02/23/rotterdam-gaat-wijkpolitici-niet-kiezen-maar-loten-6936063-a1547251>.
- Kim, J. & Kim, J.K. (2008). Theorizing Dialogic Deliberation: Everyday Political Talk as Communicative Action and Dialogue. *Communication Theory* 18 (2008), 51-70. Doi:10.1111/j.1468-2885.2007.00313.x.
- Kooyman, M. (2016). Laaggeschoolde mag probleemwijk niet in. Geraadpleegd op 7 februari 2017, van <http://www.ad.nl/rotterdam/laaggeschoolde-mag-probleemwijk-niet-in~a842c196/>.
- Lans, J., van der (2011). *Loslaten, vertrouwen, verbinden. Over burgers & binding*. Verslag van een startconferentie en 8 workshops. Amsterdam: Stichting DOEN.
- Mansbridge, J. (1997). Taking coercion seriously. *Constellations*, 3(3), 407-416.
- Moore, M. (1995). *Creating Public Value. Strategic Management in Government*. Cambridge: Harvard University Press.

- Moore, M. (2013). *Recognizing Public Value*. Harvard University Press.
- Mulder, K. (2009). *Kadernota Beter Betrokken. Kadernota interactieve beleidsvorming*. Houten: Laagland Advies.
- Novy, A., & Leubolt, B. (2005). Participatory budgeting in Porto Alegre: social innovation and the dialectical relationship of state and civil society. *Urban Studies*, 42(11), 2023-2036.
- Reybrouck, D. van (2016). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: Bezige Bij bv, De Uitgeverij.
- Sanders, L. M. (1997). Against deliberation. *Political theory*, 25(3), 347-376.
- Shapiro, I. (2009). *The state of democratic theory*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sintomer, Y., Herzberg, C., & Röcke, A. (2008). Participatory budgeting in Europe: potentials and challenges. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(1), 164-178.
- Sousa Santos, B. de, (1998). Participatory budgeting in Porto Alegre: toward a redistributive democracy. *Politics & society*, 26(4), 461-510.
- Thomassen, J.J.A. (1991). *Hedendaagse democratie*. Alphen aan de Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Verhoeven, I. (2004). Veranderend politiek burgerschap en democratie. In Engelen, E.R. & Sie Dhian, M. (Red.). *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat* (pp. 55-72). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wampler, B. (2007). A Guide to Participatory Budgeting. In Shah, A. (Eds.). *Participatory Budgeting* (pp. 21-51). Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Wijkprofiel Rotterdam (2016). Middelland. Geraadpleegd op 6 februari 2017, van <http://wijkprofiel.rotterdam.nl/nl/2016/rotterdam/delfshaven/middelland>.
- Williams, B. (2008). Internal reasons and external reasons. In Adler, J.E. & Rips L.J. (Red.). *Reasoning: Studies of human inference and it's foundations* (pp. 60-66). Cambridge: Cambridge University Press.
- Woonvisie Rotterdam (2016) *Koers naar 2030, agenda tot 2020*. (beleidsplan). Gemeente Rotterdam, Rotterdam.
- Young, I. M. (2002). *Inclusion and democracy*. Oxford: Oxford University Press on Demand.

Bijlage 1: Onderzoeksetting

De wijk Middelland in Rotterdam heeft circa 12.000 inwoners en een rijk scala aan culturen (Wijkprofiel Rotterdam, 2016). Wethouder Ronald Schneider noemt deze wijk een probleemwijk (Kooyman, 2016). In vele gemeentelijke documenten, zoals in het wijkprofiel Middelland (2016), de gentrificatiemonitor (Van Dun & Van der Zanden, 2008) en de woonvisie (2016) wordt Middelland beschreven als een wijk die toe is aan revitalisering en opwaardering. Naast het gemeentelijke bestuur hebben ook de bewoners van Middelland initiatief getoond om de wijk op te waarderen en te revitaliseren. Het experiment 'Mooi, Mooier Middelland' heeft in 2016 medebeheer gekregen over het budget van de Alliantie Middelland (Gemeente Rotterdam, 2016). Bijgevolg heeft dit experiment inspraak in de besteding van zeven miljoen euro over de periode 2016 tot en met 2018. Dit gebeurt aan de hand van een integrale aanpak van bewoners, ondernemers en ambtenaren. De eindverantwoordelijkheid van dit proces ligt bij de gebiedscommissie Delfshaven (Desmet & Mertens, 2016). Mede door het experiment 'Mooi, Mooier Middelland' is in 2016 ook Huize Middelland geopend (Gebiedsgids Delfshaven, 2016), een netwerk van tien kleinschalige locaties in de wijk Middelland. Op deze locaties vinden de werkgroepbijeenkomsten plaats voor het experiment 'Mooi, Mooier Middelland'. Dit onderzoek bestudeerde de werkgroepen Zebra, BuurtPower, Oostervant, Middellandstraat en Huize Middelland. De werkgroepbijeenkomsten in de periode van week 16 tot en met week 23, 2017 zijn bijgewoond. Zo wil dit onderzoek een representatief beeld krijgen over het gehele burgerbegrotingsproces van 'Mooi, Mooier Middelland'.

De werkgroep Zebra houdt zich in Middelland bezig met het verbeteren van looproutes voor kinderen door de wijk en de vergroening van de wijk. De werkgroep bestaat voornamelijk uit actieve bewoners die met behulp van kleinschalige ingrepen direct zichtbare resultaten willen afleveren.

De werkgroep BuurtPower houdt zich bezig met het sociale aspect in het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment. Ze beogen sociale structuren in de wijk te onderzoeken en te versterken. Deze werkgroep dient ook als ondersteunde functie voor de andere werkgroepen die hulp nodig hebben om de bewoners van Middelland te betrekken bij het 'Mooi, Mooier Middelland'-experiment.

De werkgroep Oostervant fungeert als bewonersvertegenwoordiging in het grootschalige herinrichtingsproject van het recreatiecentrum Oostervant en de direct omliggende omgeving en woningen. De werkgroep Oostervant gebruikt hiervoor het bewonersonderzoek uitgevoerd door de werkgroep BuurtPower en organiseert workshopdagen om met alle stakeholders tot een gezamenlijke visie te komen voor het gebied.

De werkgroep Middellandstraat werkt aan het verbeteren van de Middellandstraat en het Middellandplein. De verbeteringen bestaan onder andere uit winkelpanden opknappen en het herinrichten van het Middellandplein. De werkgroep bestaat uit ondernemers,

vastgoedeigenaren en bewoners.

Werkgroep Huize Middelland werkt aan het opzetten van een netwerk van sociale voorzieningen die gezamenlijk het Huis van Wijk vormen voor de wijk Middelland. Het doel van de werkgroep is om bestaande initiatieven in de wijk te behouden door alle locaties centraal te coördineren. De locaties zijn: Spoortuin, Oostervant, Wijkpaleis, Clubhuis Graaf Floris, Werkgroep Jongeren, Thuis in West, Ettaouhid, Singeldingen, Oranjerie, Het Buurtatelier, Zorgvrijstaat Rotterdam West en het Dierenlandje.

Bijlage 2: Schema data en respondenten

Werkgroep	Datum	Aantal respondenten	Tijdsduur opname
Huize Middelland	24-04-2017	6 respondenten	01:36:58
Oostervant	11-05-2017	9 respondenten	01:40:07
Huize Middelland	19-05-2017	6 respondenten	01:45:41
Middellandstraat	22-05-2017	12 respondenten	01:39:36
BuurtPower	01-06-2017	6 respondenten	01:31:45
Oostervant	01-06-2017	8 respondenten	02:06:38
Zebra	07-06-2017	7 respondenten	01:34:45

Overige observaties	datum	Aantal sprekers	Tijdsduur opname
Publieke Lessen	17-05-2017	6 sprekers	02:09:04

Naam document	Datum van publicatie
Mooi, Mooier Middelland; Bewoners, ondernemers en gemeente bundelen krachten in co-creatie.	Januari 2016
Spelregels inkoop Mooi, Mooier Middelland	26-10-2017
Jaarverslag 'Mooi, Mooier Middelland' 2016	April 2017
De Middelland Post editie 1	01-10-2015
De Middelland Post editie 2	02-11-2015
De Middelland Post editie 3	02-12-2015
De Middelland Post editie 4	04-04-2016
De Middelland Post editie 5	05-07-2016
De Middelland Post editie 6	06-12-2017
De Middelland Post editie 7	07-03-2017

Interview respondent(en)	Interviewer/auteur	Datum
Respondent 1: Amina Hiba	Jeffrey Oorebeek	01-05-2017
Respondent 2 tot en met 4: 'Mooi, Mooier Middelland' sleutelfiguren. - Ondernemer - Professional - Bewoner	Amina Hiba	Periode: mei 2016- maart 2017
Respondent 5 tot en met 17: 'Mooi, Mooier Middelland' sleutelfiguren. - Combinatie van ambtenaren, professionals, bewoners en (sociaal) ondernemers.	Bram Dingemanse	Periode: mei 2016- maart 2017

Bijlage 3: Observatieformulieren

Observatieformulier 1: procescriterium geïnformeerd.

1/2

<i>Toepassing van de volgende beschikbare informatie:</i>	<i>De beschikbare informatie wordt toegepast door:</i>	<i>De beschikbare informatie wordt gebruikt voor:</i>	<i>Toelichting op het gebruik van de beschikbare informatie:</i>
Naam document:	Respondent nummer: 3	<ul style="list-style-type: none"> ☐ Informerend ☐ Adviserend ☐ Overtuigend ☐ Onderbouwend ☐ Instrueren ☐ Motiveren* ☐ Provocatie 	Tijd: #
Naam document:	Respondent nummer: 5	<ul style="list-style-type: none"> ☐ Informerend ☐ Adviserend ☐ Overtuigend ☐ Onderbouwend ☐ Instrueren ☐ Motiveren* ☐ Provocatie 	

Observatieformulier 1: procescriterium geïnformeerd.**2/2**

<i>Toepassing van de volgende externe informatie:</i>	<i>De externe informatie wordt toegepast door:</i>	<i>De externe informatie wordt gebruikt voor:</i>	<i>Toelichting op het gebruik van de externe informatie:</i>
Naam document:	Respondent nummer:	☐ Informerend ☐ Adviserend ☐ Overtuigend ☐ Onderbouwend ☐ Instrueren ☐ Motiveren* ☐ Provocatie	Tijd: # Toelichting:
Naam document:	Respondent nummer:	☐ Informerend ☐ Adviserend ☐ Overtuigend ☐ Onderbouwend ☐ Instrueren ☐ Motiveren* ☐ Provocatie	

Observatieformulier 2: procescriterium gebalanceerd.**1/1**

<i>Argumenten/standpunten/meningen worden ingebracht door:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep:</i>	<i>Reactie van de gesprekleider:</i>
<ul style="list-style-type: none"> ○ Bewoners ○ Ondernemers ○ Ambtenaren ○ Alle partijen evenveel.	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
<ul style="list-style-type: none"> ○ Bewoners ○ Ondernemers ○ Ambtenaren ○ Alle partijen evenveel.	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Ruimte voor inbreng		
<i>Poging inbreng van argument/standpunt/mening:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep</i>	<i>Reactie op medewerking of tegenwerking vanuit de werkgroep.</i>
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Respectvol		
<i>Inbreng van argument/standpunt/mening:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep</i>	<i>Reactie op tegen-argument/standpunt/mening</i>
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Redelijkheid en moreel rechtvaardigde argumenten		
<i>Onderbouwing van argument/standpunt/mening:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep:</i>	<i>Reactie op onderbouwing van tegen-argument/standpunt/mening:</i>
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

<i>Onderbouwing van argument/standpunt/mening wordt ondersteund met:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep op de wijze van onderbouwing:</i>	<i>Responderen op de reactie vanuit de werkgroep:</i>
Respondent nummer: Tijd: # <ul style="list-style-type: none"> ○ Machtspositie ○ Charisma ○ Assertiviteit ○ Rationaliteit ○ Ervaringen ○ Meninge 	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: # <ul style="list-style-type: none"> ○ Machtspositie ○ Charisma ○ Assertiviteit ○ Rationaliteit ○ Ervaringen ○ Meninge 	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Het overwegen of meenemen van argumenten/standpunten/meningen		
<i>Het aannemen of verwerpen van argument/standpunt/mening:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep:</i>	<i>Uitkomst is gebaseerd op:</i>
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Het serieus nemen van argumenten/standpunten/meningen		
<i>Omgang met de ingebrachte argument/standpunt/mening:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep:</i>	<i>Conclusie over serieusheid van argument/standpunt/mening:</i>
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: #	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Aanwezigheid van een hiërarchie in de werkgroep.		
<i>Gebruik van machtspositie tijdens de werkgroep bijeenkomst:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep:</i>	<i>Invloed op de sfeer in de werkgroep</i>
Respondent nummer: Tijd: # ☐ Macht door kennis ☐ Macht door positie ☐ Macht door middelen ☐ Niet aanwezig Toelichting:	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: # ☐ Macht door kennis ☐ Macht door positie ☐ Macht door middelen ☐ Niet aanwezig Toelichting:	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Toepassing van regels en normen tijdens de werkgroep.		
<i>Gebruik van formele of informele regels tijdens de werkgroep bijeenkomst:</i>	<i>Reacties vanuit de werkgroep:</i>	<i>Invloed op de sfeer in de werkgroep en de meningsvrijheid van participanten:</i>
Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Standpunten afwijzen bij gebrek aan rationele onderbouwing		
<i>Afwijzing van een standpunt door gebrek aan rationele onderbouwing:</i>	<i>Toelichting voor het gebrek aan rationele onderbouwing</i>	<i>Reactie vanuit de werkgroep</i>
Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:		Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:		Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Standpunten aannemen bij voldoende rationele onderbouwing		
<i>Afwijzing van een standpunt door gebrek aan rationele onderbouwing:</i>	<i>Toelichting voor het gebrek aan rationele onderbouwing</i>	<i>Reactie vanuit de werkgroep</i>
Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:		Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:
Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:		Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:

Deliberatie als gelijken		
<i>Alle deelnemers behandelen elkaar als gelijken tijdens de werkgroep bijeenkomst:</i>	<i>Deelnemers worden beperkt in hun kansen om een bijdrage te leveren</i>	<i>Er is sfeer van gelijkheid onder de deelnemers van de werkgroep.</i>
☐ Ja ☐ Nee, Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:	☐ Ja ☐ Nee, Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:	☐ Ja, ☐ Nee, Tijd: # Toelichting (verbaal & non-verbaal):
☐ Ja ☐ Nee, Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:	☐ Ja ☐ Nee, Respondent nummer: Tijd: # Toelichting:	☐ Ja, ☐ Nee, Tijd: # Toelichting (verbaal & non-verbaal):

Het hervormen van standpunten in het proces van deliberatie.		
<i>Hervorming van standpunt/argument/mening</i>	<i>Toelichting op de verandering</i>	<i>Invloed op de sfeer van de werkgroep</i>
Respondent nummer: Tijd: # <ul style="list-style-type: none"> ○ Ja, er was een hervorming ○ Nee, er was geen hervorming Opmerking:	Stanpunt begon als: Standpunt is hervormt naar:	Sfeer voor de hervorming: Sfeer na de hervorming:
Respondent nummer: Tijd: # <ul style="list-style-type: none"> ○ Ja, er was een hervorming ○ Nee, er was geen hervorming Opmerking:	Stanpunt begon als: Standpunt is hervormt naar:	Sfeer voor de hervorming: Sfeer na de hervorming:

Aanwezigheid van ideeën, meningen en argumenten uit de informele sfeer.		
<i>Toepassing van informatie uit de informele sfeer</i>	<i>Reactie van de werkgroep</i>	<i>Invloed op de sfeer op de hervorming van standpunten.</i>
Respondent nummer: Tijd: # <ul style="list-style-type: none"> ○ Dagelijkse communicatie met wijkbewoners ○ Sociale Media ○ Anders, namelijk: 	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Toelichting:
Respondent nummer: Tijd: # <ul style="list-style-type: none"> ○ Dagelijkse communicatie met wijkbewoners ○ Sociale Media ○ Anders, namelijk: 	Respondent nummer(s): Reactie verbaal: Reactie non-verbaal:	Toelichting: